PRACE NAUKOWE UNIWERSYTETU EKONOMICZNEGO WE WROCŁAWIU
RESEARCH PAPERS OF WROCŁAW UNIVERSITY OF ECONOMICS nr 539 • 2018

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

Natalia Konopińska
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: natalia.konopinska@ue.wroc.pl

INNOWACYJNOŚĆ SUDECKIEGO PRZYGRANICZNEGO OBSZARU GÓRSKIEGO

INNOVATION OF SUDETEN BORDER MOUNTAIN AREA

DOI: 10.15611/pn.2018.539.09
JEL Classification: O31, R51, R58

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza potencjału innowacyjnego sudeckiego przygranicznego obszaru górskiego (SPOG). W artykule pokazano znaczenie innowacyjności w odniesieniu do regionów jako jednego z głównych priorytetów polityki spójności. Posługując się danymi o liczbie złożonych wniosków patentowych, przeprowadzono analizę porównawczą potencjału innowacyjnego na poziomie jednostek terytorialnych wchodzących w skład sudeckiego przygranicznego obszaru górskiego oraz krajowym. Badania wykazały, że SPOG charakteryzował się niskim poziomem innowacyjności, w szczególności w gałęziach przemysłu, które można uznać za nowoczesne. Artykuł został przygotowany w oparciu o analizę *desk research* danych wtórnych: raportów, sprawozdań i komunikatów oraz materiałów kartograficznych.

Słowa kluczowe: polityka spójności, obszary górskie, innowacyjność.

Summary: The aim of the article is to analyze the innovative potential of the Sudeten border mountain area. The article demonstrates that innovation is one of the main priorities of cohesion policy. Using the data on the number of submitted patent applications, a comparative analysis of the innovation potential at the level of territorial units included in the Sudeten border mountain area and at national level was carried out. Studies show that Sudeten border mountain area was characterized by a low level of innovation. The article was prepared on the basis of *desk research* analysis of secondary data: reports, communicates and cartographic materials.

Keywords: cohesion policy, mountain areas, innovation.

1. Wstęp

W Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej stwierdza się, że w celu wspierania harmonijnego rozwoju całej Unii prowadzi ona działania służące wzmocnieniu

spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. W szczególności Unia zmierza do zmniejszenia zacofania regionów najmniej uprzywilejowanych, do których należą regiony górskie [OIDE 2018].

Z uwagi na topografię terenu i klimat, obszary górskie cechują się mniej korzystnymi warunkami gospodarowania, słabszym poziomem rozwoju infrastruktury i ograniczoną dostępnością komunikacyjną [Rada Ministrów 2011]. Ponadto zapóźnienia obszarów górskich są często potęgowane niedostosowaniem strukturalnym spowodowanym upadkiem takich tradycyjnych sektorów gospodarki, jak przemysł i rolnictwo [Committee of the Regions 2003].

W „Siódmym raporcie na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej" stwierdza się, że innowacje[1] stanowią jeden z głównych czynników napędzających długoterminowy wzrost gospodarczy regionów słabiej rozwiniętych. Zastosowanie rozwiązań innowacyjnych sprzyja zwiększeniu poziomu zatrudnienia w nowoczesnych gałęziach przemysłu, stymuluje zrównoważenie środowiskowe, a przez to ma kluczowe znaczenie dla postępu społecznego i dobrobytu [Komisja Europejska 2017b].

Polityka spójności UE odgrywa kluczową rolę we wspieraniu regionów w wykorzystywaniu ich pełnego potencjału w zakresie innowacji. Działanie to leży u podstaw wielu inicjatyw, najważniejsze z nich są przedstawione w tabeli 1.

Tabela 1. Innowacyjność regionów jako priorytet polityki spójności UE

Tytuł dokumentu	Instytucja	Data
Rezolucja w sprawie inteligentnej specjalizacji: tworzenie sieci doskonałości na rzecz skutecznej polityki spójności (2013/2094(INI))	Parlament Europejski	14.01.2014 r.
Konkluzje w sprawie „Bardziej przyjaznej badaniom naukowym i innowacjom, inteligentnej i prostej polityki spójności oraz ogólniej europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych"	Rada Unii Europejskiej	10.06.2016 r.
Rezolucja w sprawie polityki spójności i strategii dotyczących badań naukowych i innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3) (2015/2278(INI))	Parlament Europejski	13.09.2016 r.
Opinia „Strategie inteligentnej specjalizacji (RIS3): wpływ na regiony i współpracę międzyregionalną"	Komitet Regionów	22.03.2017 r.
Komunikat „Zwiększanie innowacyjności europejskich regionów: Strategie na rzecz trwałego, zrównoważonego wzrostu sprzyjającego włączeniu społecznemu"	Komisja Europejska	18.07.2017 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Unia Europejska 2018].

[1] Innowacyjność definiuje się jako zdolność i motywację przedsiębiorców do ustawicznego pozyskiwania i wykorzystania w praktyce wyników prac badawczych i rozwojowych, nowych koncepcji, pomysłów i wynalazków, jak również doskonalenie i rozwój istniejących technologii produkcyjnych i eksploatacyjnych dotyczących sfery usług, wprowadzenie nowych rozwiązań w organizacji i zarządzaniu, doskonalenie i rozwój infrastruktury, zwłaszcza dotyczącej gromadzenia, przetwarzania i udostępniania informacji [Klemens, Heffner 2017].

Do obszarów górskich wymagających aktywizacji gospodarki należy region sudecki, który po transformacji ustrojowej w latach 90. XX w. stracił swoją ekonomiczną pozycję [Raczyk, Ciok, Dołzbłasz 2006].

Celem artykułu jest analiza potencjału innowacyjnego sudeckiego przygranicznego obszaru górskiego. Artykuł został przygotowany w oparciu o analizę *desk research* danych wtórnych: raportów, sprawozdań i komunikatów oraz materiałów kartograficznych. Posiłkowano się również danymi udostępnianymi przez GUS i Eurostat.

2. Sudecki przygraniczny obszar górski jako obiekt badań

Sudecki przygraniczny obszar górski (SPOG) znajduje się na terytorium Republiki Czeskiej, Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Federalnej Niemiec (zob. rys. 1).

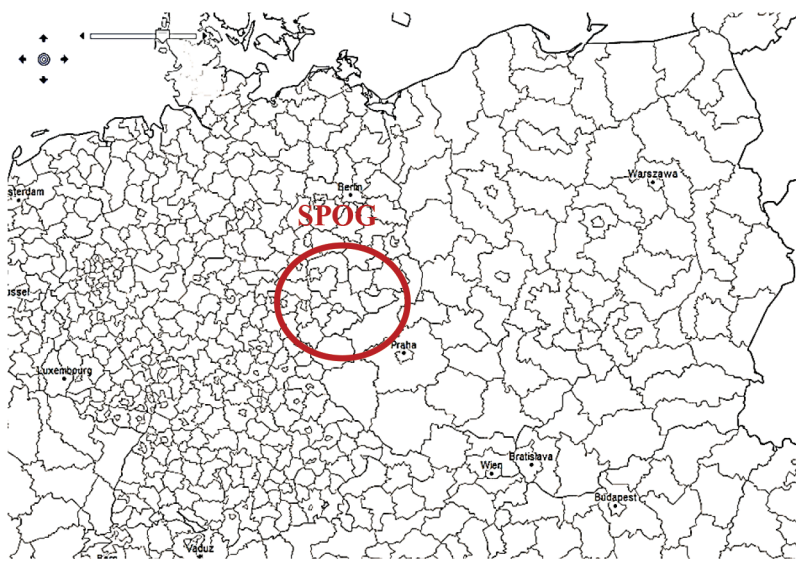

Rys. 1. SPOG na mapie jednostek NUTS 3 Polski, Czech i Niemiec

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018b].

SPOG składa się z następujących jednostek NUTS 3: Liberecký kraj i Královéhradecký kraj (Republika Czeska), podregion jeleniogórski i podregion wałbrzyski (Rzeczpospolita Polska) oraz Landkreis Görlitz (Republika Federalna Niemiec) (zob. rys. 2).

Powierzchnia badanego obszaru wynosi 19,8 tys. km². W 2013 r. SPOG zamieszkiwało 2482,5 tys. osób (zob. tab. 2).

Legenda:
1 podregion jeleniogórski
2 podregion wałbrzyski
3 Královéhradecký kraj
4 Liberecký kraj
5 Landkreis Görlitz

Rys. 2. Jednostki NUTS 3 wchodzące w skład SPOG

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Podstawowe dane o SPOG (2013 r.)

Kraj	NUTS 3	Liczba ludności (tys.)	Powierzchnia (tys. km²)
Czechy	Liberecký kraj	438,6	3,2
	Královéhradecký kraj	551,9	4,8
Niemcy	Landkreis Görlitz	262,2	2,1
Polska	Podregion jeleniogórski	566,1	5,6
	Podregion wałbrzyski	663,7	4,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commision 2018a]

Legenda:
1 Landkreis Görlitz
2 podregion jeleniogórski
3 podregion wałbrzyski
4 Královéhradecký kraj
5 Liberecký kraj
granice jednostek NUTS 3
granice państw

Rys. 3. SPOG na fizycznogeograficznej mapie Sudetów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Potocki 2009; Mazurski 2003].

O górskim charakterze obszaru badań przesądza podział fizycznogeograficzny zaproponowany przez J. Potockiego i K. Mazurskiego, zgodnie z którym obejmuje on Sudety Zachodnie, Sudety Środkowe, Przedgórze Sudeckie oraz częściowo Sudety Wschodnie (zob. rys. 3).

3. Potencjał gospodarczy SPOG

Warto zauważyć, że SPOG odznaczał się słabą kondycją gospodarki. W 2013 r. w badanych podregionach poziom PKB *per capita* był niższy niż ogólnokrajowy (zob. rys. 4).

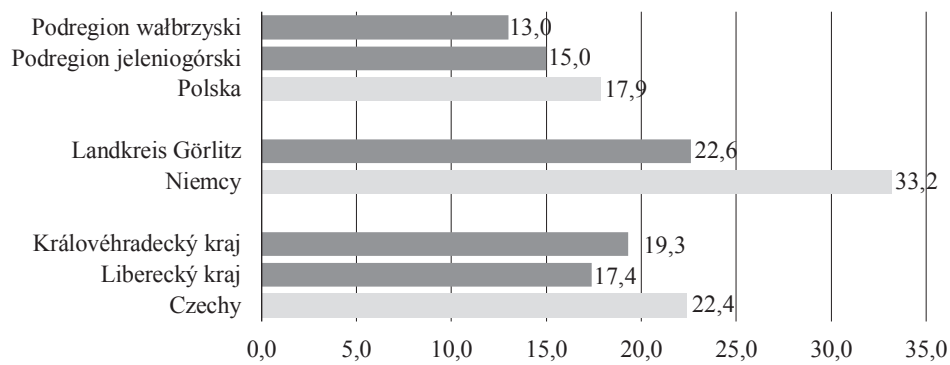

Rys. 4. PKB *per capita* w podregionach SPOG i w krajach w 2013 r. (tys. PPS)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

Biorąc pod uwagę stopę bezrobocia, należy zauważyć, że w 2013 r. do grupy podregionów o najwyższej liczbie osób bezrobotnych należały polskie podregiony oraz Landkreis Görlitz. Porównanie danych uzyskanych dla SPOG z danymi krajowymi pokazuje, że we wszystkich podregionach stopa bezrobocia była wyższa niż ogólnokrajowa (zob. rys. 5).

W 2013 r. w strukturze zatrudnienia SPOG dominował sektor usług. Najwyższy procent osób pracujących w usługach występował w Landkreis Görlitz (ok. 68%), zaś najniższy – w Libereckim kraju (ok. 52%). Należy podkreślić, że we wszystkich podregionach SPOG udział zatrudnienia w sektorze usług był niższy niż na poziomie ogólnokrajowym (zob. rys. 6).

Warto jednak zauważyć, że mimo dominacji sektora usług w strukturze zatrudnienia na SPOG, większą część nakładów inwestycyjnych przeznaczano na rozwój przemysłu. Na przykład w podregionie jeleniogórskim w latach 2008-2015 wyraźnie zaznaczył się wzrost nakładów inwestycyjnych w przemyśle, natomiast spadek w sektorze usług (zob. rys. 7).

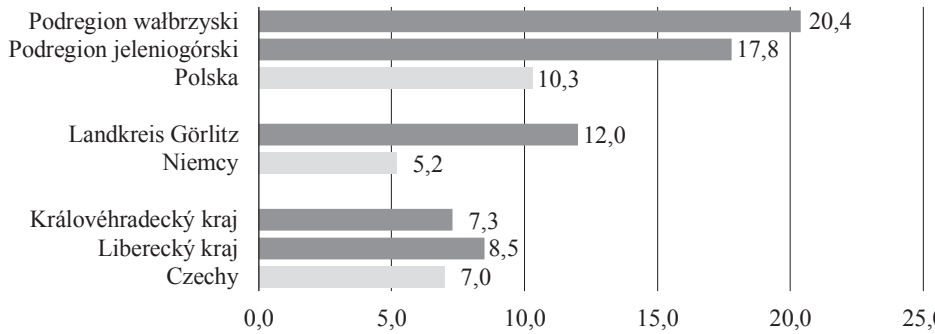

Rys. 5. Stopa bezrobocia rejestrowanego na SPOG i w krajach w 2013 r. (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

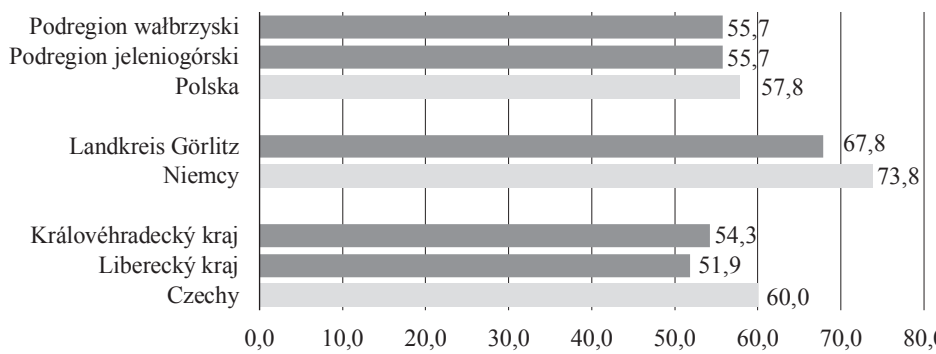

Rys. 6. Udział zatrudnienia w sektorze usług na SPOG i w krajach w 2013 r. (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

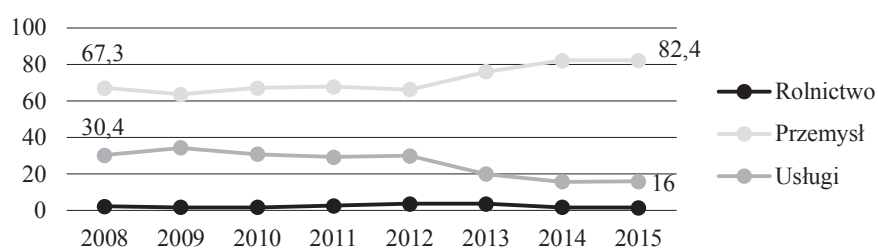

Rys. 7. Struktura nakładów inwestycyjnych w sektorach gospodarki w podregionie jeleniogórskim w latach 2008-2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [GUS 2018].

Struktura nakładów inwestycyjnych w podregionie jeleniogórskim przyczyniła się do wysokiego udziału majątku trwałego w przemyśle, który w 2015 r. wynosił 77,5%. Udział wartości brutto środków trwałych w sektorze usług stanowił 20,3%, rolnictwa – 2,2% (zob. rys. 8).

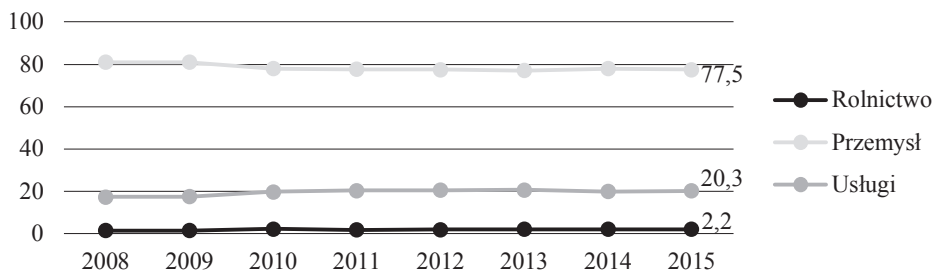

Rys. 8. Struktura wartości brutto środków trwałych w sektorach gospodarki w podregionie jeleniogórskim w latach 2008-2015 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [GUS 2018].

Można wnioskować, że niski udział nakładów inwestycyjnych oraz majątku trwałego w sektorze usług przy dominacji usług w strukturze zatrudnienia świadczy o przewadze bazy usług o charakterze podstawowym przy relatywnie niskim poziomie bazy materialnej usług wyższego rzędu. A zatem organizacja usług przybiera tradycyjne formy, usługi wykazują małą podatność na absorpcję postępu technicznego [Olearnik, Styś 1989].

Warto zauważyć, że SPOG charakteryzował się większym udziałem zatrudnienia w przemyśle niż średnia krajowa. Najwyższy udział zatrudnienia w przemyśle zanotowano w czeskiej części obszaru badawczego, na drugim miejscu uplasowały się polskie podregiony, najmniejszym udziałem zatrudnienia w przemyśle charakteryzował się Landkreis Görlitz (zob. rys. 9).

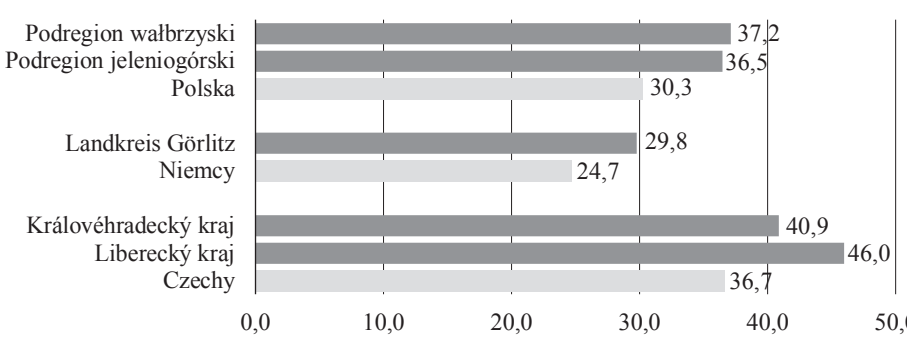

Rys. 9. Udział zatrudnienia w przemyśle na SPOG i w krajach w roku 2013 r. (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

W Libereckim kraju do głównych gałęzi przemysłu należały: przemysł środków transportu (produkcja części samochodowych), przemysł szklarski, produkcja biżuterii. Na obszarze podregionu rozwijał się również przemysł mineralny: kopalnictwo kamieni ozdobnych i budowlanych (np. granit, łupek, bazalt i kwarcyt itd.) oraz materiałów budowlanych (piasku, żwiru i tłucznia) [Krajský úřad Libereckého kraje 2018].

W Královéhradeckim kraju występowała odmienna struktura gałęziowa przemysłu. Oprócz przemysłu środków transportu, w strukturze gałęziowej wysokie miejsce zajmował przemysł elektrotechniczny i optyczny, przemysł metalowy, przemysł spożywczy oraz przemysł lekki. W Královéhradeckim kraju do kluczowych gałęzi należał również przemysł drzewny, papierniczy oraz przemysł chemiczny [Krajský úřad Královéhradeckého kraje 2018].

W Landkreis Görlitz najważniejszą branżą był przemysł paliwowo-energetyczny (kopalni Nochten i Reichwalde oraz i elektrownia Boxberg). Duże znaczenie w gospodarce Landkreis Görlitz miał przemysł elektromaszynowy i metalowy, przemysł środków transportu, przemysł spożywczy, lekki oraz chemiczny. Do najważniejszych gałęzi w niemieckiej części SPOG należał przemysł wysokiej technologii (technologie informacyjne, komunikacyjne i biotechnologie) [Landkreis Görlitz 2018].

W polskiej części SPOG wśród gałęzi przemysłu należy wymienić przede wszystkim przemysł paliwowo-energetyczny. W polskich podregionach rozwijał się przemysł materiałów budowlanych, przemysł szklarski i ceramiczny. Spora grupa zakładów przemysłowych specjalizowała się w produkcji podzespołów dla przemysłu samochodowego. Do tradycyjnych gałęzi przemysłu na obszarze sudeckim należały: przemysł chemiczny, drzewno-papierniczy, przemysł lekki oraz przemysł spożywczy [Żochowska 2014].

Z porównania struktury gałęziowej przemysłu i asortymentu produkcji w podregionach wynika, że najbardziej nowoczesną strukturą gałęziową przemysłu charakteryzował się Landkreis Görlitz.

4. Innowacyjność SPOG

Należy zauważyć, że SPOG charakteryzował się niską innowacyjnością, w szczególności w gałęziach przemysłu, które można uznać za nowoczesne: biotechnologii, technologiach informacyjnych i komunikacyjnych[2], wysokich technologiach[3].

---

[2] Technologie informacyjno-komunikacyjne: elektronika użytkowa, komputery, urządzenia biurowe, telekomunikacja [European Commission 2018a].

[3] Przemysł wysokich technologii: lotnictwo, komputerowe i zautomatyzowane urządzenia biznesowe, technologie komunikacyjne, laser, mikroorganizmy i inżynieria genetyczna, półprzewodniki [European Commission 2018a].

Najwyższą liczbę zgłoszeń patentowych[4] w latach 2003-2012 odnotowano w Landkreis Görlitz, na drugim miejscu znajdowały się podregiony czeskie, zaś najmniej zgłoszeń patentowych złożono w podregionach polskich. Liczba zgłoszeń patentowych w polskiej części obszaru badawczego zwiększyła się blisko trzykrotnie, w Královéhradeckim kraju – czterokrotnie. W innych podregionach liczba zgłoszeń patentowych zmalała: w niemieckiej części SPOG o ok. 25%, w Libereckim kraju o ok. 16% (zob. rys. 10).

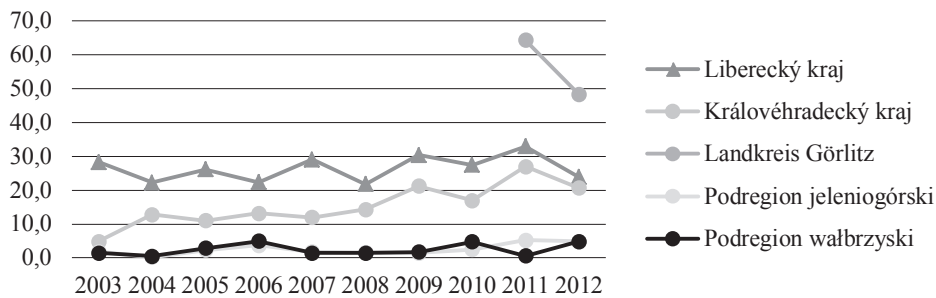

Rys. 10. Liczba zgłoszeń patentowych na SPOG w latach 2003-2012 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a]

W 2011 r. w Polsce i Czechach liczba zgłoszeń patentowych była wielokrotnie niższa niż w Niemczach: w Polsce prawie 30 razy niższa niż w Niemczach, w Czechach – 14 razy. Porównanie poziomu regionalnego z poziomem krajowym pokazuje, że chociaż Landkreis Görlitz przodował na obszarze badawczym, to w tym podregionie w 2011 r. złożono ponad czterokrotnie mniej zgłoszeń patentowych (64,3) niż w Niemczech (279,5). W podregionach czeskich liczba zgłoszeń patentowych była prawie dwukrotnie niższa niż w Landkreis Görlitz, jednak przewyższała poziom krajowy. Ilość zgłoszeń patentowych w skali całej Polski w 2011 r. była zdecydowanie niższa niż w Niemczech i Czechach. Mimo tak niskiego poziomu, liczba zgłoszeń patentowych w podregionach jeleniogórskim i wałbrzyskim była kilkakrotnie niższa od średniej ogólnopolskiej (zob. rys. 11).

W 2010 r. w Polsce i Czechach liczba zgłoszeń patentowych w przemysłach wysokich technologii (lotnictwo, przemysł komputerowy i zautomatyzowane urządzenia biznesowe, technologie komunikacyjne, laser, mikroorganizmy i inżynieria genetyczna, półprzewodniki) była 20 razy mniejsza niż w Niemczech. Natomiast w przypadku omawianego obszaru badawczego liczba zgłoszeń patentowych w przemysłach wysokich technologii w Libereckim kraju i Královéhradeckim kraju była wyższa niż średnia w Czechach. W podregionach jeleniogórskim i wałbrzyskim

[4] Badanie ogranicza się do analizy zgłoszeń patentowych ze względu na dostępność i porównywalność danych statystycznych na poziomie NUTS 3.

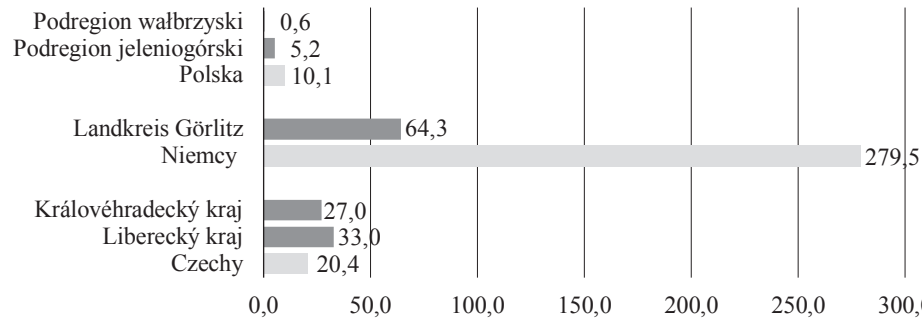

Rys. 11. Liczba zgłoszeń patentowych w podregionach SPOG i w krajach w 2011 r. (mln mieszkańców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie [European Commission 2018a].

liczba zgłoszeń patentowych była nieznacznie niższa niż w Polsce. Znacząca różnica występowała na niemieckiej części SPOG: w Landkreis Görlitz liczba zgłoszeń patentowych w przemysłach wysokich technologii wynosiła 2,7, natomiast w Niemczech 37,2 (zob. rys. 12).

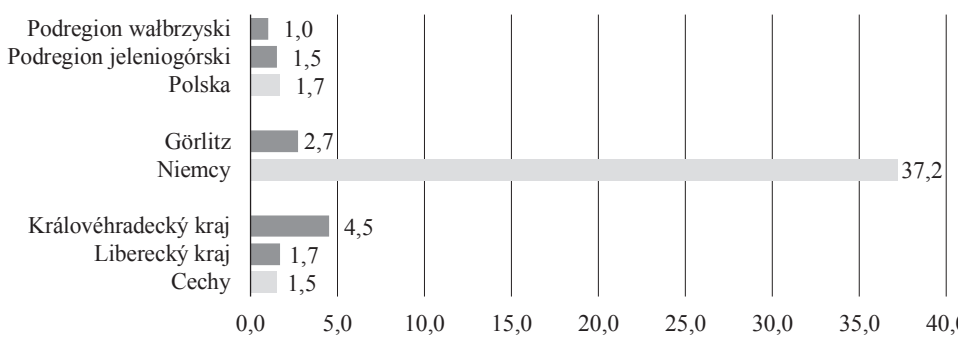

Legenda: dane dla Landkreis Görlitz i podregionu jeleniogórskiego obejmują rok 2012

Rys. 12. Zgłoszenia patentowe w przemyśle wysokich technologii w 2010 r. (mln mieszkańców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

W 2010 r. w Libereckim kraju i podregionie jeleniogórskim liczba zgłoszeń patentowych w gałęziach technologii informacyjnych i komunikacyjnych (elektronika użytkowa, komputery, urządzenia biurowe, telekomunikacja) przekraczała poziom krajowy, w innych regionach była zdecydowanie niższa (zob. rys. 13).

Najmniej zgłoszeń patentowych zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym złożono w biotechnologii. W podregionach polskich i czeskich liczba zgłoszeń patentowych przekraczała poziom krajowy, w Landkreis Görlitz była znacznie niższa niż w Niemczech (zob. rys. 14).

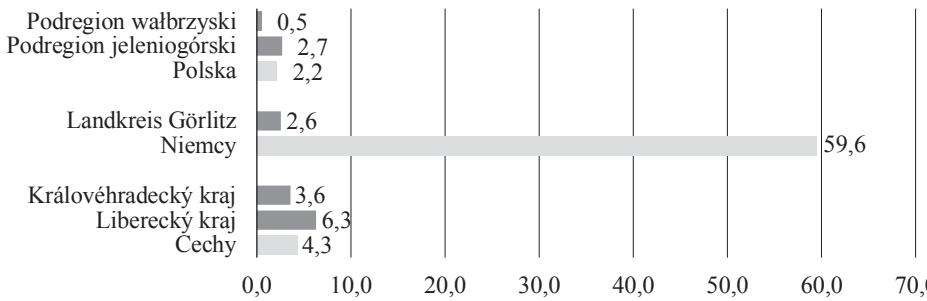

Legenda: dane dla Landkreis Görlitz i podregionu jeleniogórskiego obejmują rok 2012.

Rys. 13. Zgłoszenia patentowe w gałęziach technologii informacyjnych i komunikacyjnych 2010 r. (mln mieszkańców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

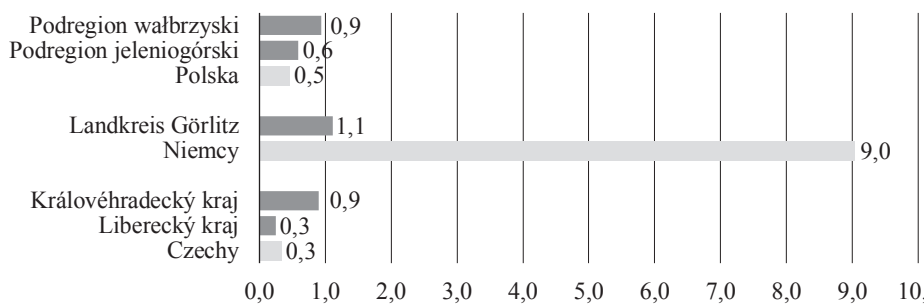

Legenda: dane dla Landkreis Görlitz i podregionu jeleniogórskiego za 2011 r., dla Libereckiego kraju za 2008 r.

Rys. 14. Zgłoszenia patentowe w biotechnologii w 2010 r. (mln mieszkańców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [European Commission 2018a].

Chociaż w przeprowadzonej wyżej analizie wykorzystano jedynie dane o liczbie zgłoszeń patentowych, można zaryzykować stwierdzenie, że SPOG charakteryzował się niskim poziomem innowacyjności.

5. Zakończenie

SPOG odznaczał się słabą kondycją gospodarki: niskim PKB na mieszkańca oraz wysoką stopą bezrobocia. Chociaż w strukturze zatrudnienia na obszarze badawczym dominował sektor usług, analiza nakładów inwestycyjnych oraz wartości brutto środków trwałych pozwala stwierdzić, że na obszarze badawczym przeważała baza usług o charakterze podstawowym, wykazującym małą podatność na absorpcję postępu technicznego. Warto zauważyć, że SPOG charakteryzował się wysokim

uprzemysłowieniem. Jednakże na polskiej i czeskiej części obszaru badawczego przeważały tradycyjne gałęzie przemysłu, najbardziej zaś nowoczesną strukturą gałęziową przemysłu wyróżniał się Landkreis Görlitz.

Należy zauważyć, że SPOG cechował się niską innowacyjnością, w szczególności w gałęziach przemysłu, które uznaje się za nowoczesne. W badanym okresie liczba zgłoszeń patentowych w skali całej Polski była zdecydowanie niższa niż w Niemczech i Czechach. Mimo tak niskiego poziomu, liczba zgłoszeń patentowych w podregionach jeleniogórskim i wałbrzyskim oraz w Landkreis Görlitz była kilkakrotnie niższa od średniej ogólnopolskiej.

Liczba zgłoszeń patentowych w przemysłach wysokich technologii w podregionach polskich i podregionie niemieckim była niższa niż na poziomie krajowym, natomiast w Libereckim kraju i Královéhradeckim kraju była wyższa niż średnia w Czechach. W 2010 r. w Libereckim kraju i podregionie jeleniogórskim liczba zgłoszeń patentowych w gałęziach technologii informacyjnych i komunikacyjnych przekraczała poziom krajowy, w innych regionach była zdecydowanie niższa. Najmniej zgłoszeń patentowych zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym złożono w dziedzinie biotechnologii. W podregionach polskich i czeskich liczba zgłoszeń patentowych przekraczała poziom krajowy, w Landkreis Görlitz była znacznie niższa niż w Niemczech.

Warto zaznaczyć, że po roku 2020 polityka spójności UE będzie dalej wspierała innowacyjność w regionach zapóźnionych. W tym celu planuje się przeprowadzić dalszą reformę systemów badań naukowych w regionach; pogłębić współpracę w zakresie inwestycji w innowacje pomiędzy regionami; wykorzystać efekt dźwigni finansowej w odniesieniu do badań naukowych i innowacji w regionach słabiej rozwiniętych i podlegających przemianom przemysłowym; wykorzystać synergię i komplementarność między politykami i instrumentami UE [Komisja Europejska 2017a].

W zakończeniu można przedstawić kilka rekomendacji w zakresie wspierania innowacyjności SPOG:

- opracowanie programów studiów (zwłaszcza technicznych, przyrodniczych i medycznych) z uwzględnieniem potrzeb innowacyjnej gospodarki obszaru badawczego oraz włączanie przedstawicieli biznesu do procesu opracowywania planów i programów nauczania;
- zwiększenie dostępności oraz rozwój instrumentów finansowania przedsięwzięć o charakterze innowacyjnym;
- wsparcie działalności badawczo-rozwojowej realizowanej przez przedsiębiorstwa;
- zwiększenie liczby przedsiębiorstw współpracujących z innymi podmiotami w obszarze innowacyjności.

Literatura

Committee of the Regions, 2003, *Rapport on Community action for mountain areas*, Luxembourg, http://bookshop.europa.eu/pl/rapport-on-community-action-for-mountain-areas.-12-13-february-2003-pbGFHA03002/ (20. 05. 2018).

European Commission, 2018a, Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home (20.05.2018).

European Commission, 2018b, ESPON, http://rimap.espon.eu/ (20.05.2018).

GUS, 2018, BDL, https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start# (20.05.2018).

Klemens B., Heffner K., 2017, *Czynniki innowacyjności polskich regionów*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 467.

Komisja Europejska, 2017a, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Zwiększanie innowacyjności europejskich regionów: Strategie na rzecz trwałego, zrównoważonego wzrostu sprzyjającego włączeniu społecznemu", Bruksela.

Komisja Europejska, 2017b, *Mój region, moja Europa, nasza przyszłość.* Siódmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej, Luksemburg.

Krajský úřad Královéhradeckého kraje, 2018, *Strategie rozvoje Královéhradeckého kraje 2006-2015*, Hradec Králové, http://www.kr-kralovehradecky.cz/cz/rozvoj-kraje/rozvojove-dokumenty/rozvoj-2006-2015/strategie-rozvoje-kraje-2006---2015-10626/ (20.05.2018).

Krajský úřad Libereckého kraje, 2018, *Strategie rozvoje Libereckého kraje 2006-2020*, Liberec, http://regionalni-rozvoj.kraj-lbc.cz/page1885/strategie-rozvoje-libereckeho-kraje-2006-2020 (20.05.2018).

Landkreis Görlitz, 2018, http://www.kreis-goerlitz.de/city_info/webaccessibility/index.cfm?item_id=859255&waid=423 (20.05.2018).

Mazurski K., 2003, *Geografia turystyczna Sudetów*, Oficyna Wydawnicza Oddziału Wrocławskiego PTTK, Wrocław.

OIDE, 2018, *Wersja skonsolidowana Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, art. 174, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14804&Itemid=946#3.18 (20.05.2018).

Olearnik J., Styś A., 1989, *Usługi w rozwoju społeczno-gospodarczym*, PWE, Warszawa.

Potocki J., 2009, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.

Raczyk A., Ciok S., Dołzbłasz S., 2006, *Dolny Śląsk. Problemy rozwoju regionalnego*, Studia Geograficzne, nr 79.

Rada Ministrów, 2011, *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, Warszawa, http://mr.bip.gov.pl/strategie-rozwoj-regionalny/17847_strategie.html (20.05.2018).

Unia Europejska, 2018, EUR-Lex, https://eur-lex.europa.eu/homepage.html (20.05.2018).

Żochowska M., 2014, *Gospodarka Sudetów i Przedgórza Sudeckiego*, [w:] Marek A., Olszak I. (red.), *Sudety i Przedgórze Sudeckie. Środowisko, ludność, gospodarka*, Silesia, Wrocław.